

Énkibontakozás és nevelés

Csikszentmihályi Mihály próféciája

Csikszentmihályi Mihály, a Chicagói Egyetem Pszichológiai Tanszékének volt vezetője, az USA Nemzeti Pedagógiai Akadémiájának tagja 1993-ban közzétett egy pedagógiai szempontból is kiemelkedően jelentős könyvet, amely arról szól, hogy az én evolúciója az egyes emberek és a társadalmak életében is új minőséget ígér. (1) Jelen írásomnak többek között az a célja, hogy pedagógiai szempontból számba vegye, ismertesse ezt a lehetőséget. E feladat megoldásában az Én(tudat) és pedagógia című tanulmányomra is támaszkodom, (2) amely az énkutatás lényegbevágó eredményeinek pedagógiai szempontú elemzését adja. Végül jelzem, hogy a jelen dolgozat az Iskolakultúra előző számában megjelent Személyiségfejlődés és nevelés című tanulmányom szerves folytatása.

Ebben a szerves előzménynek nevezett írásban addig jutottunk el, hogy MacLean eredményei értelmében a két egymásra reflektáló agyfélteke teszi lehetővé (a nyelv birtokában) az én, vagyis az ember önreflektív képességének és éntudatának kialakulását. Ennek köszönhetően az ember eljuthat arra a szintre, hogy nemcsak tapasztalati ismereteket szerezhethet önmagáról, hanem meg is értheti a személyiség – saját személye – működésének, viselkedésének szabályszerűségeit, és ezt a tudásrendszert, valamint a rá vonatkozó motívumrendszert is felhasználhatja emocionális, kognitív működésének és viselkedésének szabályozásában. A személyiség fejlettségének ezt a szintjét neveztük önértelmező személyiségnek. Nem térhettünk ki arra a kérdésre, hogy mi a viszony az én és a személyiség között. Most ezzel a témával törekszünk előkészíteni a jelen tanulmány mondanivalóját.

A személyiségfejlődéssel foglalkozó szakirodalom elemzése alapján négy egymásból kiépülő, egymást hierarchikusan magában foglaló fejlettségi szintet ismertettünk: a genetikus, a tapasztalati, az értelmelő és az önértelmező komponensrendszert, személyiséget. Ebből azonban nem tudható meg, hogy az én hogyan jött létre, hogyan fejlődik, ami az énejlődés segítésének alapvető feltétele. A címben szereplő „énkibontakozás” kifejezés azt

kívánja jelezni, hogy az én egyedfejlődésének jobb megértése érdekében annak társadalmi evolúcióját is figyelembe vesszük. Csikszentmihályi Mihály alapvetően fontos információkat közöl az én evolúciójáról. Azt vizsgálja, hogy a biológiailag adott önreflexivitás lehetőségéből a kulturális, társadalmi fejlődés hogyan hozta létre az én evolúcióját, hol tart ma ez a folyamat, mi várható e folyamat remélhető expanziójától. Ezt a témát ismertetjük *Az én evolúciója* című részben.

A pszichológia különböző ágai, az antropológia és más embertudományok az én mibenlétéről, funkciójáról, „szerkezetéről” William James híres könyvének (3) megjelenése óta hatalmas ismeretömeget halmozódott föl. Az utóbbi évtizedekben az én ontogenezisével, egyedfejlődésével, röviden az *énejlődéssel* kapcsolatos kutatások gyorsan növekszenek. (Ezeknek a kutatásoknak a nevelési szempontú elemzése a fent említett tanulmányomban olvasható, ezért a szakirodalmi hivatkozások mellőzhetők.)

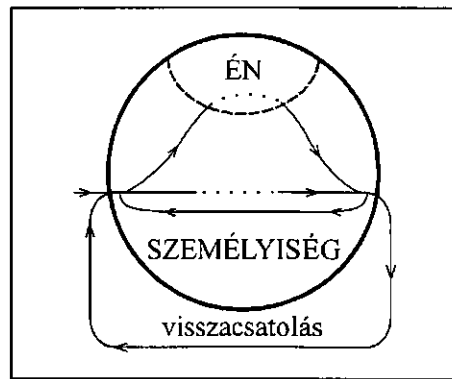
Az énkutatások eredményeit számos pszichiátriai iskola alkalmazza, de az egészséges népesség körében is gyorsan terjednek a legkülönbözőbb önismereti foglalkozások, tréningek, amelyek hatására az iskolai nevelésbe is kezd behatolni az énejlődés segítésének igénye és gyakorlata. Elérkezett az ideje annak, hogy a pedagógia látókörébe vonja, elemezze ezeket a

fejleményeket, kutassa az *énfejlődés segítségének* megoldási lehetőségeit, módjait. Befejezésül ezekről a lehetőségekről, feladatokról lesz szó.

Az én és a személyiség

Az én és a személyiség viszonyát tekintve sokféle elgondolás létezik. Vannak, akik azt vallják, hogy a személyiség fogalmát az én magában foglalja. Az énkutatók egy része ezt nem mondja ki, de nem használja a személyiség megnevezést, nem foglalkozik az én és a személyiség viszonyával. Hasonló a helyzet a személyiségelméletek kidolgozóit illetően. Léteznek elméletek, amelyek a személyiség fejlődésében az énfejlődést alapvető jelentőségűnek tekintik (lásd például *Allport* elméletét), ezzel szemben számos személyiségelméletben az én nem játszik szerepet. Azok az énelméletek és személyiségelméletek, amelyek az ént is és a személyiséget is realitásnak tekintik, közöttük különféle viszonyt tételeznek. Ezekben az elméletekben közösnek mondható, hogy a személyiség átfogóbb entitás, amely az ént magában foglalja. Ezt a magában foglaló viszonyt részletesebben kívánatos ismerni, amennyiben a nevelés az énfejlődés segítségét feladatának tekinti. Az ismertetést a személyiség és az én funkciója szempontjából kíséreljük meg.

Funkcióját tekintve a *személyiség* az ember viselkedését szabályozó pszichikus komponensrendszer (hierarchikus szerveződés). Az emberi viselkedés, annak szabályozása reflektív. Ez azt jelenti, hogy a döntés a várható eredményre, következményre reflektálva, ahhoz (a motívumhoz: szükséglethez, hajlamhoz, attitűdhez, meggyőződéshez, célhoz) viszonyítva történik, és a beavatkozó, kivitelező viselkedés eredményére, következményére reflektálva, arról visszacsatolva valósul meg. Vagyis a *reflektív szabályozás* – amint az *1. ábra* szemlélteti – a belső működésben és a tényleges kivitelezésben egyaránt érvényesül (nota bene: az angol nyelvben a „reflection” meggondolást, megfontolást, mérlegelést is jelent).



1. ábra

Reflektív és önreflektív szabályozás

Az *én* (a self) maga az ember, a személy mint önreflektív (self-reflective) lény. Vagyis ebben az értelemben az én nem különálló belső értékelő, mozgató valami, hanem maga az önreflektív személy. Az *önreflexió* (önmagunk megismerése, megkülönböztetése mindentől és mindenki mástól) az ember öröklött lehetősége, amelynek köszönhetően kialakulhat az önreflektív képessége és az éntudata. A személyiség működésének és viselkedésének *önreflektív szabályozása* az éntudatra is reflektálva, az önreflektív képesség által valósul meg. Amint az *1. ábra* szemlélteti, az önreflektív szabályozás a reflektív szabályozásra ráépülő kiegészítő szabályozási kör, amely csak a reflektív szabályozással együtt érvényesülhet. Az állatok viselkedése csak reflektív szabályozással valósul meg, és az emberi gondolkodás, viselkedés is jórészt reflektív. A személyiség önreflektív működése és viselkedése csak jóval a születés után válhat lehetővé az önreflektív képesség és az éntudat fejlettségétől függő mértékben. Az önreflexió, vagyis önmagunk megismerése, az éntudat kezdeti kialakulása már kisgyermekkorban megkezdődik, de a személyiség működésének és viselkedésének önreflektív szabályozása csak jóval később, az önreflektív képesség és az éntudat kifejlődése után válik lehetővé, és ez a kiegészítő szabályozás a felnőttek sokaságában még a második évezred végén is életük végéig szerény hatékonyságú.

Mielőtt az önreflektív szabályozás értelmét és jelentőségét számba vennénk, célszerű az eddigieket elrendezni. Az *önreflexió* az ember öröklött lehetősége, amelynek köszönhetően nemcsak a környezetét, hanem önmagát is megismerheti. Az önmegismerés eredményeként az *önismeretek* és az *önmotívumok* készletének gyarapodásával kialakulhat az éntudat és ki-fejlődhet az önreflektív képesség. Az *éntudat* *önmotívumok* (önmagunkra vonatkozó attitűdök, meggyőződések, vélekedések, viszonyulások) és *önismeretek* hierarchikus rendszere (e téma ismertetését később folytatjuk). Az önreflektív képességgel kapcsolatban a szakirodalom tucatnyi fogalmat használ, amelyek közül funkcionális szempontból a következők emelhetők ki: önmegismerés, önértékelés, önmínősítés, önfejllesztés. Az *önreflektív* *képesség* az önmegismerést szolgáló önreflexióból kibontakozva valamihez viszonyított – hogy mihez, arról később lesz szó – önértékelést, önmínősítést és önfejllesztést is lehetővé tesz. A személyiség működésének és viselkedésének önreflektív szabályozása, röviden az *önreflektív szabályozás* az önreflektív képességnek köszönhetően az éntudatra (az

önismeretekre és az önmotívumokra) vonatkoztatja a reflektív szabályozás információit, miáltal az önreflektív szabályozási kör is hozzájárulhat a személyiség működésének és viselkedésének eredményességéhez és a személyiség hatékonyabb adaptációjához, fejlődéséhez.

Azáltal, hogy az én, az önreflektív szabályozás is befolyásolhatja a viselkedést (minél fejlettebb, szilárdabb az én, annál mélyebben és hatékonyabban), az ember nemcsak az aktuális környezet direkt viselkedésbefolyásoló hatása alól szabadulhat fel, hanem önmagát (saját motívumait, tudását, lehetőségeit) is mérlegelve ellenőrizheti öröklött motívumait, érzelmeit, elsajátított motívumait, szokásait, habitusát, kompetenciáját, második természetét is. Az én specifikus létfunkciója, hogy az önreflektív szabályozás által lehetővé tegye az egyén, illetve a csoport közvetett, az öröklött és a tapasztalati személyiség kötöttségeitől független döntéseit, viselkedését, ami lényegesen hatékonyabb magatartást, adaptivitást, fejlődést, ugyanakkor a realitásoktól való elszakadást, szilárd pozitív értékrend nélkül pedig igen hatékony ön- és közveszélyes cselekedeteket, személyiségeket, csoportokat eredményezhet.

Azáltal, hogy az én, az önreflektív szabályozás is befolyásolhatja a viselkedést (minél fejlettebb, szilárdabb az én, annál mélyebben és hatékonyabban), az ember nemcsak az aktuális környezet direkt viselkedésbefolyásoló hatása alól szabadulhat fel, hanem önmagát (saját motívumait, tudását, lehetőségeit) is mérlegelve ellenőrizheti öröklött motívumait, érzelmeit, elsajátított motívumait, szokásait, habitusát, kompetenciáját, második természetét is. Az én specifikus létfunkciója, hogy az önreflektív szabályozás által lehetővé tegye az egyén, illetve a csoport közvetett, az öröklött és a tapasztalati személyiség kötöttségeitől független döntéseit, viselkedését, ami lényegesen hatékonyabb magatartást, adaptivitást, fejlődést, ugyanakkor a realitásoktól való elszakadást, szilárd pozitív értékrend nélkül pedig igen hatékony ön- és közveszélyes cselekedeteket, személyiségeket, csoportokat eredményezhet.

Az én evolúciója

Csikszentmihályi Mihály fent hivatkozott könyvében nagyon sok részletesen leírt példával, közérthető stílusban ismerteti az én evolúcióját. Nyilvánvaló célja, hogy az olvasók sokaságában tudatosítsa a fejlődés jelenlegi helyzetét, problémáit, hogy meggyőzze az olvasót: az én evolúciója további lehetőségeket kínál, amelyek szándékos kihasználása hozzájárulhat az emberi lét önpusztító folyamataiból fakadó problémák megoldásához; az én evolúciójának eredményes segítése nélkül vakon rohanunk a veszünkbe. Mielőtt kísérletet tennék arra, hogy néhány bekezdésben leírjam mondanivalójának lényegét, jelezni szükséges két kiinduló tételt. Az evolúciót, a fejlődést komplexitásnövekedésként értelmezi, és az én evolúcióját nem biológiai, hanem társadalmi folyamatok következményeként vizsgálja.

Az önreflexió genetikailag adott lehetőség. Szellemes kísérletekkel bizonyított, hogy az emberszabású majmok (az ember közreműködésével) képesek megtanulni önmaguk felismerését tükörképük, fényképük alapján. Ez az *észleleti szintű önreflexió* az emberben ösidők óta működik, az anyanyelvét tanuló kisgyerekekben is megjelenik. Csikszentmihályi Mihály a fordulatot az *önreflektív tudat* (self-reflective consciousness) kialakulásától számítja, vagyis annak tudatosulásától, hogy gondolkodunk, a gondolkodásról való gondolkodás megjelenésétől. Ez a fejlemény feltehetően mindössze néhány ezer évvel ezelőtt következett be az írástudó emberekben, akik nemcsak közvetlen tapasztalati úton (észleleti szinten és szóbeli kommunikáció révén), hanem közvetett „tapasztalással”, az írásbeli kommunikáció által kumulálódó tudással is gyarapíthatták egyéni tudásukat. Valószínűleg az írásbeli tudás közvetettsége és az így szerzett egyéni tudás lényegesen nagyobb mennyiségének „kritikus tömege” tette lehetővé, hogy magáról a tudásról, a gondolkodásról is „tudomást szerezzünk”, hogy megszülessen az önreflektív tudat. E fejlemény-

ről azt állítja a szerző, hogy az egyik legfontosabb esemény, ami bolygónkon bekezdkezett.

Ezt megelőzően az emberi létet, az emberek viselkedését az öröklött komponensek (szükségletek, hajlamok, mechanizmusok) és a tapasztalat, a szocializáció eredményeként elsajátított szokások, szociális konvenciók szabályozták. Az önreflektív tudat megjelenésével kezdetét vette annak elterjedése, mivel azok a klánok, csoportok, társadalmak váltak sikeresebbé, amelyek felhasználhatták az önreflektív tudat előnyeit. Napjainkig a tapasztalati szintű önreflektív tudat tömegessé vált, de még ma is léteznek a megelőző szinten megrekedt csoporttársadalmak, iskolázatlan tömegek, a fejlett társadalmak szubkultúrái által fejlődésükben akadályozott emberek.

Az önreflektív tudat létrejötté felszabadította az embereket az öröklött viselkedési komponensek és az elsajátított szokások, szociális konvenciók egyeduralma alól. A reflektív szabályozási kört kiegészítő önreflektív szabályozási körnek köszönhetően a személyiség komplexebbé és lényegesen adaptívabbá vált. A biológiai életprogram és a szociális konvenciók által előírt életprogram mellé az önreflektív tudatnak köszönhetően bármilyen eszme, cél egzisztenciális motívummá, életprogrammá, az én ideájává válhatott. Az *énidea* az önazonosság, a személyiség alapvető jellemzője. Énideává válhat például a tulajdon, a származás, a formális hatalom, a kompetencia, a követendőként elfogadott eszme, hit stb. Az *énidea* különböző mértékben (akár rögeszmeként) telepedhet rá a személyiségre, annak minden viselkedését, megnyilvánulását befolyásolhatja. Ennek az az előnye, hogy „az emberek a legtöbb lelki energiát az én centrális reprezentációjává váló ideákba fektetik” (4). És ezt önként teszik: külső kényszerektől, biológiai szükségletektől, szociális konvencióktól függetlenül, ha szükséges, azok ellenére. Ezáltal mérhetetlen energiák fordíthatnak a napi materiális lét-szükségleteken túli célokra. Ugyanakkor

az évideák önkéntes rabszolgáikká tesszik az embert, és mint értékelő mechanizmusok, mindent helytelennek, rossznak, tévesnek minősítenek, ami ellentétben áll velük, és csak azt minősítik jónak, helyesnek, igaznak, ami megfelel nekik. Ennek következtében az azonos évideájú emberek érdekazonossága hatékonyan együttműködő csoportokat hoz létre és szakadatlan (az anyagi létérdekektől független) konfliktusokat gerjeszt az eltérő évideájú emberek, csoportok között.

Az önreflektív tudat másik következménye az események értelmezésének, magyarázatának lehetősége, a tudás gyorsuló gyarapodása, ami a második évezred közepén a természeti törvények feltárásában elért átütő kezdeti sikerekhez vezetett. Ennek következtében jött létre a racionalizmus, az empirizmus és az értelmező személyiség, akiben szilárd meggyőződés alakult ki a világ tudományos eszközökkel való megismerésének, az így szerzett tudás gyakorlati alkalmazásának és ezáltal az ember boldogulásának, életminősége javulásának lehetőségét illetően. Az értelmezés a szabályszerűségek megismerését, explicit megfogalmazását, a szabályhasználó viselkedést jelenti. A mai civilizáció az értelmező, vagyis a szabályalkotó (modellező) és szabályhasználó személyiségnek köszönhetően jöhetett létre. A fejlett országok népességének ma már jelentős része értelmező személyiség, és arányuk világszerte rohamosan növekszik.

Az már régen nyilvánvalóvá vált, hogy a racionalizmus, a szabályfeltáró, szabályal-

kotó, szabályhasználó ember, vagyis az értelmező személyiség, a tudás gyarapodásába, a tudás fejlődést eredményező hatásába vetett hit, más szóval a reflektív viselkedés hatékonyságának növekedése egyre súlyosabb problémákat okoz, a bioszféra dinamikus egyensúlyának sérülésével, az ember létalapjának a veszélyeztetésével fenyeget. Az is közhely, hogy a tudomány és a technika gyorsuló fejlődése, valamint a személyiség fejlődése között növekvő fáziskésés alakult ki, ami napjainkig szakadékká tágult. Azt viszont nem tudjuk, hogy miben áll ez a fáziskésés, mi az, amiben az embernek fejlődnie kellene, genetikailag van-e egyáltalán lehetősége, hogy az egyre jobban elszabaduló technikai civilizáció és egyre okosabb önma-

ga urává váljon. A probléma lényegét jómagam így fogalmaznám meg: felbomlott a személyiség működésének, viselkedésének reflektív és önreflektív szabályozása közötti megfelelés. Az értelmező (a racionális) személyiségnek megfelelő én evolúciója még nem zajlott le, de előjelei, jellemzői már felismerhetők.

Az önreflektív tudat létrejötte felszabadította az embereket az öröklött viselkedési komponensek és az elsajátított szokások, szociális konvenciók egyeduralma alól. A reflektív szabályozási kört kiegészítő önreflektív szabályozási körnek köszönhetően a személyiség komplexebbé és lényegesen adaptívabbá vált. A biológiai életprogram és a szociális konvenciók által előírt életprogram mellé az önreflektív tudatnak köszönhetően bármilyen eszme, cél egzisztenciális motívummá, életprogrammá, az én ideájává válhatott. Az évidea az önazonosság, a személyiség alapvető jellemzője.

Csikszentmihályi Mihály meggyőző erővel ismerteti és hirdeti, hogy az én evolúciója a tapasztalati éntudat, az évideák szintjével nem fejeződött be. Új fejlettségi szint lehetősége áll rendelkezésünkre. E lehetőséget valóságos személyek példáival szemlélteti. Összegyűjti azokat az ismereteket, amelyek elősegíthetik e lehetőség megismerését, megértését. Mindezek alapján könyvének szinte minden fejezetében törekszik e fejlődési

lehetőség, az én, a személyiség emez új fejlettségi szintjének elméleti megragadása is. Ennek lényegét az alábbiakban kísérlem meg összefoglalni.

Önreflektív és értelmező képességünknek köszönhetően lehetőségünk van arra, hogy megismerjük és megértsük öröklött motívumaink, szokásaink, a belénk épült szociális konvenciók és az éniideánk döntő szerepét gondolkodásunk és viselkedésünk szabályozásában. Korlátaink megismerése, megértése kiábrándító és ugyanakkor felszabadító élmény lehet. A különböző embertudományok (különösen az antropológia, a pszichológia, a szociálpszichológia, a humán etológia, a szociobiológia) felismerései mára eljutottak arra a szintre, hogy egyre jobban értelmezhetővé, modellezhetővé válik a személyiség működése, viselkedése. Ezeket az ismereteket elsajátítva és önmagunkra vonatkoztatva, önmagunk működését, viselkedését is megismerhetjük, értelmezhetjük, megérthetjük. Mindennek birtokában lehetővé válik, hogy önmagunk működésének és viselkedésének szabályszerűségeit is figyelembe véve gondolkodjunk és cselekedjünk. Miképpen a reflektív viselkedésünkben döntő fordulatot eredményezett a külvilág szabályszerűségeinek értelmezése, modellezése és ennek alapján a szabályhasználó viselkedés, azonképpen az önreflektív szabályozásban, az én evolúciójában is a komplexitás és adaptivitás magasabb szintjére juthatunk belső szabályszerűségeink felismerése, modellezése, önmagunkra vonatkoztatása és a tudatosult szabályok használata révén (a téma kifejtését a következő köztes cím alatt folytatjuk).

Mint láhattuk, a tapasztalati szintű önreflektív tudat kialakulásának az írásban rögzített tudás közvetettsége és ennek köszönhetően az egyéni tudás mennyiségének, mélységének és absztrakciós szintjének növekedése, a reflektív viselkedés lényeges fejlődése volt a feltétele. Hasonlóképpen az értelmező önreflektív tudat kialakulása sem lenne lehetséges, ha évezredünk közepén a legfejlettebb

személyiségek nem jutottak volna el az értelmező (modellező, szabályhasználó) reflektív szabályozás szintjére. Mivel napjainkban az egyre magasabb szintű iskolázásnak köszönhetően gyorsuló ütemben gyarapszik az értelmező személyiségek aránya, és az embertudományok is eljutottak az Újkor elején kibontakozó természettudományok, a modellezés és a szabályhasználat kezdeti szintjére, lehetővé vált az én evolúciójának újabb kibontakozása.

Mindenfajta szabályozásnak, így az önreflektív szabályozásnak is lényeges feltétele, hogy létezzen valamilyen „célja”, „értelme”, viszonyítási alapja, amire visszacsatolhatók a rendszerműködés, a rendszerviselkedés következményeiről érkező információk. Lényegében kétféle viszonyítási alap létezik: a várható eredmény, következmény, valamint a szabály, amit követhetünk. Az emberi viselkedésben ennek négy egymást többé-kevésbé átfedő esete van. Rendelkezünk céllal, produktumképpel, de nincsen követhető szabályunk, próbálkozással törekszünk célt érni. A célt implicit szabályok (szokások, konvenciók) követésével érjük el. Explicit szabályokat is használunk. A viselkedés csak explicit szabálykövetés. (Például egy jó összeszerelési útmutató alapján létre tudjuk hozni a produktumot anélkül, hogy előre tudnánk, mi lesz az, mire való és egyáltalán mi az értelme.) A modellalkotó, a szabályhasználó, az értelmező, a racionális személyiség megszületésével egyre ügyesebb „összeszerelő segédmunkássá” válunk. Az a hit, hogy az egyre több tudás, az egyre több és jobb alkalmazható szabály egyre jobb életet eredményez, napjainkban megkérdőjeleződött. Ugyanis az értelmes lét szempontjából fölösleges és értelmetlen partikuláris célok megvalósítására ösztönző éniideák az emberi lét feltételeit kezdik veszélybe sodorni. Nem elég tehát az értelmező önreflektív személyiség kialakulásához önmagunk működésének, viselkedésének ismerete, a tudatosult szabályszerűségek alkalmazási képességének kifejlődése, mindez megfelelő értékrend nél-

kül csupán ön- és közveszélyes „összeszerelő bűvészt” eredményez.

Csikszentmihályi Mihály könyvében mindvégig az értékrend problémája van túlsúlyban. Következésképpen keresi azt az alapértéket, amely megfelel az evolúció következő szintjére jutó személyiségnek, amely alkalmas arra, hogy (át)rendezze, egységbe foglalja az egymással rivalizáló partikuláris értékrendeket, a szétesett értékhalmozokat. Az egyik tömör fogalmazása így hangzik: „Az egyetlen érték, amelyben minden ember készséggel osztozik, hogy a Földön az (emberi) élet fennmaradjon. Ebben az egyetlen célban minden ember önérdeke egyesül. Ha az ember ilyen tartalmú fajidentitása nem nyer elsőbbséget az olyan partikulárisabb identitások fölött, mint a hit, a nemzet, a család, az egyén (érdeke), nehéz lesz meg-egyezni abban, mit kell tennünk, hogy jövőnket garantáljuk.” (5) Az ilyen alapérték dominanciája kizárja az ezzel ellentétes énidéákat, életprogramokat, ugyanakkor nagyon sokféle énidéát és

életprogramot enged meg. Ezért nem „határozható meg” pontosan, hogy mi jellemzi az értelmző önreflektív személyiséget, akit korábbi írásaimat követve *önértelmző személyiségnek* nevezek, Csikszentmihályi a „transzcendens én”, röviden a „T-személy” megnevezést használja. Az ilyen szintre fejlődő személyiség jellemzésének számos előzménye található a

szakirodalomban. Ilyen például Allport „érett személyisége”, May „kreatív éntudatról” szóló fejtegetése vagy Kohlberg jellemzése a posztkonvencionális fejlettség második szakaszáról, amely lehetővé teszi a saját erkölcsi értékrend általános, absztrakt értékelését. (A téma folytatását lásd a *Proszocialitás és nevelés* címen következő „forrástanulmányban”.)

Miután megismerkedtünk az éntelmező személyiséggel, abból indulunk ki, hogy elvileg adottak a feltételek ahhoz, hogy az egyes emberek személyisége a ma ismert legmagasabb szintre, azaz önértelmező személyiséggé fejlődjön. Ennek elérése a közvetlen szociális, társadalmi közegtől, a neveléstől függ, attól, hogy a családi, az iskolai nevelés mennyiben és milyen alapértékre épülő értékrenddel, tartalommal tekinti elsőrendű feladatának a személyiségfejlődés, az éntelmező személyiség fejlődését. Az éntelmező személyiség fejlődésének eredményessége pedig attól függ, hogy mennyire ismerjük az éntelmező személyiséget, annak egyénében lezajló fejlődési folyamatait, a megkezdés okait.

Az én egyedfejlődése

Miután megismerkedtünk az éntelmező személyiséggel, abból indulunk ki, hogy elvileg adottak a feltételek ahhoz, hogy az egyes emberek személyisége a ma ismert legmagasabb szintre, azaz önértelmező személyiséggé fejlődjön. Ennek elérése a közvetlen szociális, társadalmi közegtől, a neveléstől függ, attól, hogy a családi, az iskolai nevelés mennyiben és milyen alapértékre épülő értékrenddel, tartalommal tekinti elsőrendű feladatának a személyiségfejlődés, az éntelmező személyiség fejlődését. Az éntelmező személyiség fejlődésének eredményessége pe-

dig attól függ, hogy mennyire ismerjük az éntelmező személyiséget, annak egyénében lezajló fejlődési folyamatait, a megkezdés okait. Most összefoglaljuk és kiegészítjük az éntelmező személyiségre vonatkozó fenti ismereteket, majd vázoljuk az éntelmező személyiség fontosabb jellemzőit.

Az én az önreflektív képesség és az éntudat egységes pszichikus rendszere,

amelynek az a szerepe, hogy a személyiség reflektív működését és viselkedését önreflektív szabályozással kiegészítve hatékonyabbá, magát a személyiséget adaptívabbá, fejlődőképesebbé tegye. Az önreflektív képesség az önmegismerés, az önértékelés, az önminősítés, az önfejlesztés és mindezeknek köszönhetően az önreflektív szabályozás „szervezője”, „megvalósítója”. Az éntudat önismeretek és önmotívumok hierarchikus rendszere. Mindezt felidézve, lássuk előbb az önreflektív képességet, majd az éntudatot és fejlődésük jellemzőit.

Sajnos, az *önreflektív képességről*, különösen annak fejlődéséről nagyon keveset tudunk. Tudományos igényű empirikus kutatások alig folynak e tekintetben. Pedig nehéz lenne ennél fontosabb kutatási témát találni. Ezért csak arra van mód, hogy röviden leírjuk az önreflektív képesség legfontosabbnak hitt – funkciót?, készségeit?, összetevőit? – rész-képességeit és a feltételezhető fejlődési sorrendet, szinteket. Az önértékeléssel, az észleleti szintű önmegismeréssel – amint a gyerekek megkezdik testének felderítését, tükörképének, fényképének önmagára vonatkoztatását – kezdődik az *önmegismerés képességének* kialakulása, ami feltehetően az önreflektív képesség kialakulásának is kiinduló feltétele. Az önmegismerés fejlődésével lehetővé válik mások ránk vonatkozó véleményének befogadása, az emberi szervezetről, a személyiségről szerzett ismeretek önmagunkra vonatkoztatása. Már a mások véleményének befogadása is értékeléssel valósul meg, vagyis az önmagunk leképezését megvalósító önmegismerést követően már egészen korán működésbe lép az *önértékelés* (önmagunk, viselkedésünk, tetteink összehasonlítása másokkal, mások véleményével). Feltehetően leelőbb az úgynevezett *visszacsatoló önértékelés* kezd működni, amelynek köszönhetően viselkedésünk hatását, következményeit értékeljük abból a szempontból, hogy saját viselkedésünket hogyan kellene, lehetne a helyzethez igazítani. Ezt követheti az

önvizsgálat kialakulása, amelynek segítségével utólag elemezhetjük viselkedésünket annak érdekében, hogy legközelebb hasonló helyzetben hogyan kellene eljárni. Végül az *önelemzés képessége* is kialakulhat, amely saját magunk (fizikai állapotunk, megjelenésünk, személyiségünk: értékrendünk, kompetenciáink, képességeink) értékelését teszi lehetővé a változtatás, az önfejlesztés érdekében. Az *önminősítés* az értékelés eredményének pozitív vagy negatív irányú megítélése. E képességnek köszönhetően jönnek létre az önmotívumok (az önattitűdök, a különböző előjelű és mértékű, önmagunkra vonatkozó meggyőződések, az önbizalom, az önbecsülés). Végül az *önfejlesztés* önmagunk pozitív irányú szándékos módosítását, megváltoztatását, fejlesztését teszi lehetővé, ami feltehetően csak a serdüléssel, illetve azt követően jelenhet meg, de ma még csak kevesekben fejlődik hatékony képességgé. Ezeknek a képességeknek a fejlődésével válhat egyre hatékonyabbá a személyiség működésének és viselkedésének *önreflektív szabályozása*.

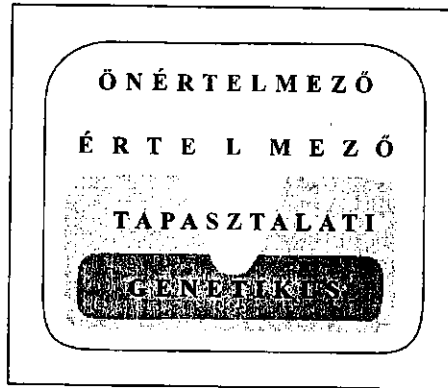
Az *éntudat*, mint többször utaltunk rá, az önismertek és az önmotívumok hierarchikus rendszere. A hierarchia csúcán az *átfogó éntudat*, az önazonosság-tudat „áll”, amely a lényeges önismeretek mellett az egzisztenciális jelentőségű motívumok (alapértékek), életprogramok, éni-ideák rendszere. A szakirodalom az éntudat két nagy szféráját különbözteti meg: a *személyes éntudatot* (amelynek fontosabb összetevői a tárgyi, a biológiai, az érzelmi éntudat és a kompetencia-éntudat), valamint a *szociális éntudatot* (a személyközi, a rangsor-, a hovatartozási, a szociális kompetencia-éntudatot) mint az önismeretek és önmotívumok rendszereit. Az éntudat „rétegeit” tekintve a szakirodalom sokféle éntudatot tart számon (aktuális, állandó, reális, ideális stb.). A sokféle elgondolás közös elemének tekinthető az alábbi három réteg. A *saját éntudat* azokat az önismereteket és önmotívumokat foglalja magában, amelyeket érvényesnek tartunk, megfelelő-

nek ítélünk. Az *elvárt éntudat* a másoktól származó, ránk vonatkozó ismereteket, minősítéseket, továbbá a közösségek, a társadalom által kidolgozott minták, normák közül azokat, amelyek tudomásunkra jutottak. Az *ideális éntudat* azokat az összetevőket tartalmazza, amelyeket helyesnek, követendőnek, elérendőnek tartunk, függetlenül attól, hogy mennyire és milyen sikerrel törekszünk azoknak megfelelni. (Az éntudatra vonatkozó ismeretek részletesebb kifejtését lásd a bevezetőben hivatkozott tanulmányomban).

A fentiek értelmében az éntudat az önreflektív képességek kifejlődését, az éntudat (a személyes, a szociális éntudat és összetevőik) önismereteinek, önmotívumainak gyarapodását, pozitív irányú hierarchikus rendszerré szerveződését, valamint a személyiség komplexitásának, *kreativitásának*, adaptivitásának növekedését jelenti. A személyiség kreativitásának növekedési szintjeit a bevezetőben hivatkozott forrástanulmányban ismertettük. Most megkíséreljük ezzel összhangba hozni az én kreativitásának növekedését, figyelembe véve az én evolúciójáról fent leírtakat is. Ezt követően az éntudat „pozitív irányú hierarchikus rendszerré szerveződéséről” lesz szó. (Az önreflektív képesség fejlődését már vázoltuk.)

A 2. ábra felidéri a genetikus, a tapasztalati és az értelmező személyiség egymást magában foglaló kreativitási szintjeit. Most azonban az önértelmező személyiség nemcsak egyszerűen magában foglalja a többi szintet (amint az előző forrástanulmány ábráján láthattuk), hanem a 2. ábra az én kreativitási szintjeinek szemléltetését is szolgálja azáltal, hogy a személyiség alsóbb szintjeiben is jelen van. Az a megoldás, hogy az én a személyiség genetikus szintjéből „indul ki”, azt jelenti, hogy az én egész bonyolult rendszere az önreflexió öröklött adottságának köszönheti létét, abból bontakozhat ki. A tapasztalati személyiség és a tapasztalati én viszonya azt jelenti, hogy a tapasztalati személyiség kialakulása, fejlődése nélkül a tapasztalati én (az észleleti, majd az éntudat követő

én) nem jöhet létre, nem fejlődhet. Hasonlóképpen: csak az értelmező személyiség alapján alakulhat ki az önértelmező személyiség. (Mint a következő köztetűcím alatt majd rámutatunk, ezeknek az összefüggéseknek rendkívül fontos pedagógiai következményei vannak.)



2. ábra

A személyiség és az én fejlettségi szintjei

Az éntudat fejlődése az önismeretek, az önmotívumok gyarapodásával, pozitív irányú változásával és hierarchizálódásával valósul meg. A környezettől, a körülményektől függően különböző jellegű és mennyiségű önismeretet sajátítunk el, különböző előjelű önmotívumok alakulnak ki bennünk, amelyek különböző mértékben hierarchizálódhatnak. Minél kevésbé rendezettek, hierarchizáltak az önismeretek és az önmotívumok, annál alacsonyabb szinten működhet az önreflektív szabályozás. Ugyanis rendezetlen, kaotikus ismeret- és motívumhalmazzal lehetetlen az eredményes viselkedés. Az éntudat hierarchiájának kiépülése azt jelenti, hogy a hierarchia csúcsán léteznek olyan egzisztenciális jelentőségű ismeretek, motívumok (célok, életprogramok, éntudatok), amelyek a hierarchia alsóbb szintjeit maguk alá rendelik, ennek következtében a döntések megfelelhetnek a hierarchia által képviselt prioritásoknak.

Az éntudat egyéni sajátosságait az jellemzi, hogy mely önismeretek és önmotívumok a hierarchia mely szintjein helyezkednek el. Mint korábban már szóba ke-

rült, elvileg bármilyen önismeret és önmotívum az éntudat-hierarchia bármely szintjére eljuthat. Téves vagy egyébként nem lényeges önismeretek, önminősítések a hierarchia csúcsára emelkedhetnek (például van, akiben a vélt vagy valós különleges szépsége, másokban a félreismert vagy egyébként nem túl jelentős adottsága a hierarchia csúcsára kerülve válik az éntudat meghatározó jelentőségű elemévé.) Talán további példák nélkül is belátható, hogy az éntudat fejlődésének

alapvető meghatározója, hogy a valóban egzisztenciális jelentőségű reális önismeretek és pozitív önmotívumok emelkedjenek a hierarchia csúcsára, illetve az oda nem való alacsonyabb szintekre csúszszanak le.

Az éntudat egyéni sajátosságait továbbá az is jellemzi, hogy az önismeretek mennyire felelnek meg a realitásnak és az, hogy a pozitív önmotívumoknak mi az arányuk. A fejlődés ebből a szempontból azt jelenti, hogy az önismeretek közelítenek a realitáshoz, valamint azt, hogy növekszik a pozitív önmotívumok aránya, illetve a negatív önmotívumok pozitív irányban változnak.

Az énefejlődés segítése

Az eddigiek értelmében az én evolúciójának az egyes emberek, a csoportok, a társadalmak, az emberi nem életében meghatározó jelentőségű pozitív szerepe lehet. Ha ez így van, az én evolúciójának segítése alapvető egyéni és társadalmi érdek. Ez nyilvánvalóan csak az én egyedfejlődése által valósulhat meg. Ennek pedig az a kiinduló feltétele, hogy az énefejlődés segítése elsőrendű nevelési feladattá váljék. E nevelési feladatról az

1996-ban megjelent könyvemben részletesebb ismereteket talál az olvasó. (6) E helyen csak az lehet a célom, hogy rámutassak az énefejlődés segítésének lehetőségére, néhány fontos feltételére.

Azt láthattuk, hogy az én evolúciós eseményeinek bekövetkezése meghatározott feltételekhez, előzményekhez kötött. Ugyanez érvényes az énefejlődésre is. A tapasztalati szintű önreflektív tudat kialakulása elegendő tapasztalat, ismeret, motívum előzetes felhalmozódása

nélkül lehetetlen. Hasonlóképpen: az önértelmező szabályozás kifejlődésének előfeltétele az ember, illetve a személyiség működéséről, viselkedéséről szóló elegendő terjedelmű és mélységű tudás elsajátítása. Vagyis az énefejlődés segítése nem pusztán önismereti foglalkozások, tréningek dolga, ahogyan sokan gondolják. Megfelelő tudásbeli előfeltételek esetén azonban a

serdülőkor közepétől, végétől az önismereti foglalkozások is segíthetik az én fejlődését.

A tapasztalati éntudat, a tapasztalati szintű önreflektív szabályozás kialakulásának tartalmi feltétele, hogy az iskolai nevelésben az eddigieknél lényegesen nagyobb teret szenteljünk az embertudományoknak (a humán biológiának, az egészségvédelemnek, az alapvető etológiai, antropológiai, pszichológiai, szociálpszichológiai ismereteknek), valamint az ökológia, a szociológia, a jog, az erkölcs, a történelem és más humán tudományok olyan alapvető ismereteinek, amelyek elősegíthetik az ember, a társadalom megismerését, amely ismeretek az éntudat forrásaivá válhatnak, különösen akkor, ha sikerül elérni, hogy ezeket az

Az éntudat egyéni sajátosságait továbbá az is jellemzi, hogy az önismeretek mennyire felelnek meg a realitásnak és az, hogy a pozitív önmotívumoknak mi az arányuk. A fejlődés ebből a szempontból azt jelenti, hogy az önismeretek közelítenek a realitáshoz, valamint azt, hogy növekszik a pozitív önmotívumok aránya, illetve a negatív önmotívumok pozitív irányban változnak.

ismereteket önmagukra vonatkoztatva, önmagukhoz viszonyítva sajátítsák el a tanulók. Ezek az ismeretek különböző tantárgyak kereteiben taníthatók, de kívánatos az énejlődés segítségével kapcsolatos követelményeket tételesen is megfogalmazni.

Az én, az éntudat három rétegét különböztettük meg: a saját, az elvárt és az ideális ént, éntudatot. A saját éntudat pusztán önfeliderítéssel csak kezdetleges szintre fejlődhet. Az elvárt éntudat, az ideális éntudat csak akkor alakulhat ki és elfogadott elemei csak akkor épülhetnek be a saját éntudatba, ha ismertek az elvárások, ha azok ideális éntudat értékei, mintái. Téves és mérhetetlen károkat okoz az a nézet és gyakorlat, mely szerint nem kell megtanítani az elvárásokat (az elvárt magatartás alapvető erkölcsi normáit, szabályait), hogy fölösleges az értékes, az ideális magatartás jellemzőit, példáit, mintáit ismertetni, elemezni. Az igaz, hogy a helyes, a jó ismerete önmagában nem garantálja a pozitív cselekvést, de ha az etikai intellektualizmus, relativizmus szellemében még a helyes, a jó, az elvárt normák, szabályok megtanításáról is lemondunk, akkor miben reménykedhetünk?

A tapasztalati én, éntudat kialakulásának másik előfeltétele olyan szociális közeg létrehozása és fenntartása, amelyben egyértelmű elvárások léteznek, amelyekkel a tanulók folyamatosan szembesülnek és amelyeket önmagukra vonatkoztathatnak. Ez a módja annak, hogy pozitív magatartási szokások, attitűdök, meggyőződések jöjjenek létre, amelyek nélkül nem remélhető az önreflektív képességek működtetése, fejlődése, a pozitív tapasztalati én kialakulása.

Az önértelmező személyiség kialakulásának segítése azáltal valósulhat meg, ha

serdülők és ifjak megismerhetik, összehasonlító elemzésnek vehetik alá a történelmileg kialakult fontosabb értékrendeket, az értékválság jellemzőit, okait, a mindenki által vállalható alapértékeket, ha pozitív és negatív történelmi, irodalmi személyiségeket és cselekedeteiket rendszeresen elemezhetik a személyiség működésének, pozitív és negatív irányú alakulásának megértése, önmagukra vonatkozó értelmezése érdekében. Fontos szerepet játszhatnak az olyan pszichológiai esetelemzések (a mozgóképek az alkalmas esetek kimeríthetetlen tárházai), amelyek lehetővé teszik az elemzett eset alapján a személyiség működésének megismerését, értelmezését.

A fentiek mindössze jelzések az énejlődés segítségének lehetőségeit illetően. Ma még csak sejtéseink lehetnek egy olyan pedagógiai kultúráról, amely a személyiségfejlődés, az énejlődés segítését tekinti elsőrendű feladatának és e feladatot eredményesen megvalósítani is képes. Talán belátható, hogy ennek a pedagógiai kultúrának a kialakítása és működtetése az egyének, a társadalmak, az emberi nem jövője szempontjából egyaránt sorsdöntő kérdéssé vált.

Nagy József

Jegyzet

- (1) *The Evolving Self*. Harper Collins Publisher, New York 1993, 358. old.
- (2) NAGY JÓZSEF: *Éntudat és pedagógia*. Magyar Pedagógia, 1994. 1-2. sz., 3-26. old.
- (3) JAMES, WILLIAM: *The principles of psychology*, 1980.
- (4) *The Evolving Self*, i. m., 79. old.
- (5) Uo., 19. old.
- (6) NAGY JÓZSEF: *Nevelési kézikönyv*. Mozaik Oktatási Stúdió, Bp. 1996. - 1. a személyes kompetencia fejlesztéséről szóló fejezetet (135-185. old.)